

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/17204>

Please be advised that this information was generated on 2019-07-17 and may be subject to change.

Gladiator, god of gek?

Keizer Commodus nader bekeken

'You wrote to me once, listing the four chief virtues: wisdom, justice, fortitude and temperance. As I read your list I knew I had none of them. But I have other virtues, father: ambition. That can be a virtue when it drives us to excel. Resourcefulness. Courage, perhaps not on the battlefield, but there are many forms of courage ... Devotion: to you, and to my family. But none of my virtues were on your list. It was almost as if then you didn't want me as your son',

Commodus (Joaquin Phoenix) tegen zijn vader Marcus Aurelius (Richard Harris), in de speelfilm *Gladiator* (2000).

Keizer Commodus (161–192) is dezer dagen vooral bekend als de slechterik uit Ridley Scotts met veel Oscars bekroonde film 'Gladiator'. In 1964 had het filmpubliek al kennis gemaakt met een gedegenereerde Commodus, in de geflopte film 'The Fall of the Roman Empire', waarin Christopher Plummer de aan groothedswaanzin lijdende keizer uitbeeldde. Maar Commodus' slechte naam is niet alleen aan Hollywood te wijten.

208

De geschiedenis van een slechte naam

Al in de oudheid waren er veel schrijvers die Commodus negatief beoordeelden. Cassius Dio, een Griekstalig senator en tijdgenoot van Commodus, schreef hoe de keizer er 'wrede en moorddadige gewoonten op nahield' (73. 1. 1), terwijl Herodianus, een andere tijdgenoot, hem 'waanzin en krankzinnigheid' verweet (1. 14. 8). De derde belangrijke literaire bron voor Commodus' regeerperiode, de deels fictieve *Historia Augusta*, geschreven door een onbekende auteur in de 4de eeuw n.Chr., is nog negatiever. Commodus wordt omschreven als *turpis, improbus, crudelis, libidinosus, ore quoque pollutus et constupratus* 'naargeestig, schandelijk, wreed en obscene, en ook nog grofgebekt en pervers' (*Historia Augusta*, Commodus, 1. 7–8). Dat beeld is lang van invloed gebleven.

Julianus de Afvallige, de heidense keizer uit de 4de eeuw, vond Commodus in zijn satire op eerdere keizers 'niet eens de moeite van het belachelijk maken waard' (*Caesares*, 312 C). De bewoordingen waarin Macchiavelli rond 1500 de laatste Antonijnse keizer beschreef, doen hiervoor niet onder (*De Heerser*, 19. 17): 'Omdat hij wreed en onmenselijk was, begon hij, teneinde zijn hebzucht op het volk te kunnen botvieren, het leger voor zich in te palmen en tot losbandigheid over te halen.' Het is dan ook weinig verrassend dat Edward Gibbon er dezelfde ideeën op nahield: 'elke notie van deugd en menselijkheid was in Commodus uitgestorven', en volgens Gibbon kwam met de laatste Antonijn de gelukkigste periode in de wereldgeschiedenis ten einde.'

Moderne auteurs zijn vaak in de voetstappen van Gibbon getreden, en Commodus' naam als één van de slechte keizers van het Romeinse rijk was gewaarborgd. Het was hooguit de vraag of hij slechter of beter was dan het illustere trio Caligula, Nero en Domitianus.

Nu is Commodus inderdaad op een aantal punten goed met die drie keizers te vergelijken. Net als zij kwam Commodus jong en met weinig administratieve en militaire ervaring aan de macht. Net als zij ook toonde Commodus weinig respect voor de senaat en etaleerde hij zijn superieure machtspositie met een voor Romeinse keizers ongebruikelijke directheid. Dat maakte de keizer niet geliefd bij de senatoren, en senatoren schreven geschiedenis. Na de moord op Commodus (31 december 192) werd over Commodus dan ook, net als over Caligula, Nero en Domitianus, een *damnatio memoriae* uitgeroepen: 'Laat de eer worden weggenomen van hem die een vijand van het vaderland was! Laat de eer van de moordenaar weggenomen en de moordenaar zelf door het stof geslept worden! De vijand van het vaderland, de moordenaar, de gladiator, laat hem in het knekelhuis verminkt worden! Hij is een vijand van de goden, doder van de senaat, vijand van de goden, moordenaar van de senaat, vijand van de goden, vijand van de senaat! Smijt de gladiator in het knekelhuis!' (*Historia Augusta*, Commodus, 18. 3–5).

Senatoren droegen Commodus geen warm hart toe. En het is van belang op te merken dat Cassius Dio, Herodianus en de onbekende auteur van de *Historia Augusta* allemaal vanuit een uiterst senatoriaal gezichtspunt schreven. Onze literaire bronnen, die het huidige beeld zo beïnvloed hebben, zijn dus bevooroordeeld – en we kunnen ze niet zomaar als de waarheid accepteren.²

Een jonge keizer op de troon

Commodus, geboren op 31 augustus 161, werd op 27 november 176 door zijn vader tot medekeizer gemaakt. Tot 169 had Lucius Verus, de 'adoptief broer' van Marcus Aurelius, die rol vervuld. Na diens dood ten gevolge van de toen heersende pestepidemie, namen twee generaals, Ti. Claudius Pompeianus – de schoonzoon van Marcus – en Avidius Cassius belangrijke militaire taken over. Maar een opstand van Avidius Cassius in maart 175 maakte duidelijk dat Marcus, om zeker te zijn van de opvolging door zijn zoon, Commodus ook duidelijk als erfgenaam moest aanwijzen. Cassius' opstand vond weinig steun in het rijk en van Herodes Atticus is zelfs bekend dat hij een brief van maar drie woorden aan Avidius Cassius stuurde toen hij ervan hoorde:

ὁ ἄ ÷ ὁ ὄϛ ἰ Ἄϊ ÷ 'Herodes aan Cassius: je bent gek' (Philostratus, *Vitae Sophistarum*, 2. 1. 13). De opstand werd dan ook vrij makkelijk onderdrukt.

Commodus werd vervolgens door zijn vader meegenomen op een reis door het rijk en kreeg bij terugkeer de naam Augustus. Op 1 januari 177 werd Commodus consul. Met zijn nog geen 16 jaar was hij de jongste consul die het Romeinse rijk ooit gezien had. Ruim drie jaar later stierf Marcus Aurelius. Op zijn sterfbed benadrukte hij nogmaals dat hij wilde dat zijn zoon na hem keizer zou worden, hoewel hij volgens

Herodianus (i. 4. 3–6) benadrukte dat Commodus goede adviseurs nodig had: ‘Hier is mijn zoon, die jullie zelf hebben opgevoed, een jongeling die mensen nodig heeft om hem de goede koers te wijzen in het noodweer en de stormen van het leven ... Jullie, die met zoveel zijn, moeten zijn vader zijn, in plaats van ik alleen ... Jullie moeten mijn zoon adviseren, en hem herinneren aan wat hij nu hoort. Dan zullen jullie hem de beste keizer maken voor jullie zelf en voor iedereen verder. Dan ook zullen jullie mijn nagedachtenis op de best mogelijke manier eren. Het is zelfs de enige manier waarop jullie mijn nagedachtenis voor altijd levend kunnen houden.’

Commodus had alle keizerlijke volmachten al en zijn positie na de dood van zijn vader was onomstreden. Zijn eerste beslissing als keizer was dat niet. Commodus besloot vrede te sluiten met een aantal noordelijke stammen waarmee Rome al enkele jaren in oorlog was en naar de hoofdstad terug te keren. Dit besluit valt prima te verdedigen. De oorlog kostte geld en mankracht, waaraan door de pest toch al een tekort was, en diende geen duidelijk belang. Een mogelijke nederlaag waar hij geen door hem behaalde overwinningen tegenover kon plaatsen zou Commodus veel prestige kosten. Tenslotte was het voor de jonge keizer van belang zo snel mogelijk in Rome zijn gezicht te laten zien. Zijn afkomst en uiterlijk garandeerden hem een enthousiast onthaal – en dus een versterking van zijn positie. Al was er veel voor Commodus’ terugkeer naar Rome te zeggen, dat betekende niet dat de militairen tevreden waren met zijn beslissing de oorlog te beëindigen. Misschien geeft de *Historia Augusta* (Commodus, 3, 5) een beeld van contemporaine opinies: *bellum etiam quod pater paene confecerat legibus hostium addictus remisit ac Romam reversus est.* ‘Hij gaf de oorlog die zijn vader bijna had afgerond op, gaf aan de wensen van de vijand toe en keerde terug naar Rome.’ Daar staat tegenover dat de vrede die Commodus sloot tot het midden van de 3de eeuw stand hield.

210

Lucilla en het verraad van de Senaat

Commodus’ terugkeer in Rome was niet zo onproblematisch als hij gehoopt zal hebben. Misschien kwam het doordat een onervaren jongeling minder autoriteit had dan de ervaren keizers die hem waren voorgegaan, of misschien werd de aandacht die Commodus aan zijn *cubicularius* (kamerdienaar) Saoterus gaf hem niet in dank afgenomen. Saoterus was een voormalig slaaf maar Commodus gaf hem veel macht en liet hem zelfs delen in de festiviteiten rondom de terugkeer van de keizer in Rome. Wat ook de reden was, de relatie tussen Commodus en senatoren vertroebelde al snel. Ergens tussen december 181 en het einde van de zomer van 182 kwam het tot een crisis. Lucilla, de oudere zus van Commodus, en echtgenote van Ti. Claudius Pompeianus (die onder Marcus zo’n belangrijke rol vervuld had), was in deze crisis de hoofdrolspeelster.

Over de directe aanleiding van het ‘Lucilla-complot’ is veel discussie geweest. Herodianus meende dat Lucilla bang was voor haar positie, nadat Commodus’ jonge echtgenote Crispina zwanger zou zijn geworden (het huwelijk zou overigens kinderloos

blijven), terwijl Dio een ware soap-opera van minnaars, minnaressen en liefdesintriges aan het hof als achtergrond van het complot zag. De *Historia Augusta* noemt voor de afwisseling eens geen seks en geweld, maar geeft politieke oorzaken. Over de uitvoering van het complot daarentegen zijn de bronnen eenduidig. Claudius Pompeianus Quintianus, een jonge senator, verborg zich in de schaduw van de ingang van het Colosseum. Toen Commodus langskwam, trok Quintianus zijn dolk en riep: *Hunc tibi pugionem senatus mittit*. 'De senaat stuurt je deze dolk'. Helaas voor hem gaf deze korte speech de lijfwachten van de keizer de tijd om in te grijpen en hij werd overmeesterd voor hij Commodus kwaad kon doen.³ Vanaf dat moment was de verhouding tussen keizer en senaat volledig verziekt.

Twee secondanten en een god-keizer

Deze verstoorde verhouding kwam duidelijk tot uiting in de 'secondanten' die Commodus vanaf Lucilla's samenzwering naar voren schoof. De politieke macht kwam meer en meer bij Commodus' persoonlijke favorieten te liggen. Hoewel Commodus in elk van zijn eigen consulschappen een oude vriend van zijn vader als collega koos, had deze oude garde van notabelen steeds minder in te brengen. De ware macht lag vanaf de mislukking van het Lucilla-complot tot 185 bij de nieuwe prefect van de Praetoriaanse Garde, Sex. Tigidius Perennis, en na diens 'val' tot 190 bij de vrijgelatene M. Aurelius Cleander. Literaire bronnen hebben geen goed woord voor deze twee mannen over. Vooral Cleander komt er slecht vanaf en volgens Herodianus (1. 12. 3) zorgden zijn 'hebzucht en hoogmoed ervoor dat hij zelfs naar de positie van de keizer verlangde'. Dit laat duidelijk de beperkingen van Herodianus als bron zien. Een voormalig slaaf zou nooit het Romeinse rijk kunnen leiden. Het duurde zelfs nog meer dan 25 jaar voor de legerleider Macrinus in 217 keizer kon worden hoewel niemand in zijn familie senator was. Cleander kan nooit werkelijk gedacht hebben dat het keizerschap voor hem bereikbaar was – het is waarschijnlijker dat Herodianus hier wil benadrukken hoe misplaatst de positie van Cleander in zijn optiek was.⁴

Cleander was een doorn in het oog van de traditionele Romeinse elite. Een aantal executies van prominente senatoren, misschien verbonden met dynastieke perikelen – het huwelijk van Commodus en Crispina bleef kinderloos – maakte zijn positie nog controversiëler. Het is dan ook weinig verrassend dat een aantal senatoren in 190 in actie kwam. Vooral de *praefectus annonae* Papirius Dionysius die verantwoordelijk was voor de graantoevoer van Rome, speelde daarbij een kardinale rol. Hij zorgde voor een graantekort en vervolgens voor onrust bij het volk, dat Cleander de schuld gaf. Commodus kon de steun van het volk niet missen en executeerde zijn secondant.

Cleander was de laatste persoonlijke favoriet die Commodus tussen zichzelf en de senaat plaatste. Vanaf 190 koos hij een andere manier om de macht van de senatoren in te perken. Hij presenteerde het keizerschap als gebonden aan hem persoonlijk en legde meer dan ooit de nadruk op zijn uitverkoren en bovenmenselijke status. Als de keizer door de goden op zijn plaats was gezet en zelf goddelijke kwaliteiten had, deden

zijn gebrek aan ervaring en jonge leeftijd er niet meer toe. Enige nadruk op de verheven positie van de keizer was niet nieuw. Al vanaf de Lucilla-samenzwering werd de *providentia deorum* benadrukt; het zou de wil van de goden zijn dat Commodus als enige van de acht zonen van Marcus Aurelius was overgebleven. Commodus werd ook geroemd om zijn *pietas*, *felicitas*, en *nobilitas*. Deze eigenschappen, zo suggereerden munten en standbeelden, maakten het de keizer mogelijk de problemen van het rijk op te lossen. Commodus, zo werd van alle kanten duidelijk gemaakt, was de enige persoon die een nieuw Gouden Tijdperk kon inluiden (afb. 1). Alleen de keizer kon voor vrede en overvloed zorgen

Na de val van Cleander werd dit 'beeldprogramma' veel verder doorgevoerd. Een verregaande identificatie met Hercules verving eerdere, meer behoudende, suggesties omtrent Commodus' goddelijkheid. Deze identificatie betekende dus een verandering ten opzichte van de eerdere beeldprogramma's, maar lag tegelijkertijd in hun verlengde. Hercules, de godgeworden mens die door zijn daden op aarde de mensheid welvaart gebracht had en zelf daarmee de onsterfelijkheid had verworven, was in essentie niet ver verwijderd van de goddelijk uitverkoren keizer Commodus wiens daden een Gouden Tijdperk inluiden (afb. 2).

212

Een god-keizer in de arena

Gladiatorium etiam certamen subiit et nomina gladiatorum recepit eo gaudio quasi acciperet triumphalia. 'Hij nam zelfs deel aan gladiatorengevechten en accepteerde gladiatoren-namen met net zoveel genoegen alsof hem een triomf was toegekend' (*Historia Augusta*, Commodus, II. 10–11).

Afb. 1. Medaillon uit 187 n.Chr. Januskop, met Commodus' gezicht als het naar de toekomst kijkende deel. De achterkant toont *Tellus Stabilitas* (rust op aarde); de vrede en overvloed die de keizer brengen zal (London, British Museum).

Commodus' gedrag in de arena wordt vaak als 'bewijs' voor zijn krankzinnigheid aangehaald. En inderdaad was het ongebruikelijk dat de keizer als gladiator vocht – hoewel dit niet zonder precedent was. Hadrianus en Lucius Verus hadden als gladiator getraind, en Caligula had zelf in de arena opgetreden. Ook leden van de senaat waren soms in het amfitheater actief, wat door Commodus' opvolger, Septimius Severus, gebruikt werd om zijn voorgangers gedrag te verdedigen: 'Want het was schandelijk', zei hij, 'dat Commodus met zijn eigen handen wilde beesten doodde, maar kort geleden worstelde één van jullie groep, een oude man die consul was geweest, publiekelijk met een prostituée die als luipaard was uitgedost' (Dio, 76. 8. 2).

De gladiatorenspelen waren bijzonder populair. Het is al te makkelijk ze te veroordelen vanwege hun bloederigheid, zoals veel oudhistorici tot nu toe gedaan hebben.⁵ Maar voor de Romeinen waren de spelen een mogelijkheid om militaire moed (*virtus*) te tonen als er geen oorlog was. Vele ridders (*equites*) en senatoren vochten als gladiator hoewel dat eigenlijk verboden was. Aan de steeds aangepaste wetgeving valt echter op te maken dat de wetten die de hogere standen verboden als gladiator op te treden slechts beperkt effect hadden. Er was zelfs een categorie gladiatoren die de *equites* genoemd werd. In de arena konden deze Romeinen van exotisch genaamde strijders winnen (waaronder 'Thraciërs' en 'Samnieten') en zo de almacht van Rome tonen. Ook als de barbaren onder elkaar vochten (zonder Romeinse strijders in de arena) deden ze dit in een context die door Rome bepaald werd, met altijd een Romeinse organisator die besloot of de verliezer in een gevecht mocht leven of moest sterven. In de arena vocht de Romeinse beschaving tegen chaos en barbarij – en Rome won steeds. In de arena, ook, zetten vrij willige strijders, van wie er veel meer waren dan vaak wordt aangenomen, hun leven op het spel; bijna alsof ze de dood zelf uitdaagden. De graffiti in Pompeii maken duidelijk hoe populair winnende gladiatoren konden worden – populariteit die Juvenalis in zijn *Satiren* (6. 106–10) belachelijk maakt: 'zijn gezicht was een puinhoop, littekens van de helm, een grote wrat op zijn neus, en vieze pus druppelde continu uit één oog. Maar hij was een gladiator. Dat woord maakt de hele soort aantrekkelijk.'

Het charisma van een gladiator kwam Commodus goed van pas. Belangrijker nog zal geweest zijn dat Commodus in de arena de daden van Hercules kon naspelen. Door in de arena nagebootste mythologische

Afb. 2. Capitolijnse buste van Commodus als Hercules, staand op een globe, met daarnaast horens van overvloed en Victoria-beeldjes, en met Hercules' appels van de onsterfelijkheid in zijn hand (Roma, Musei Capitolini; foto: DAI-Rom 1938.1321).

vertellingen kon Commodus de Romeinen laten zien hoe hij, net als de god met wie hij zich identificeerde, een heroïsche winnaar was. Wellicht daagde hij zelfs, net als Hercules, de dood uit. Een passage uit Dio (73. 21. 3) maakt dat aannemelijk: ‘Na de beschreven evenementen monterde hij ons op. Want toen hij van plan was om weer eens als gladiator te vechten, droeg hij ons op het amfitheater in ruiters kledij te betreden, en met wollen mantels aan, iets wat wij nooit doen als we naar het amfitheater gaan, behalve wanneer één van de keizers gestorven is; en op de laatste dag werd zijn helm naar buiten gedragen door de poort waardoor de doden weggedragen worden.’ De *Historia Augusta* (Commodus, 16. 6–7) schetst een vergelijkbaar beeld: ‘Een voor hemzelf niet onbelangrijk voorteken veroorzaakte hij zelf; want nadat hij zijn hand in de wond van een gedode gladiator had gestoken, veegde hij deze op zijn eigen hoofd af, en – opnieuw tegen alle tradities in – beval hij de toeschouwers zijn gladiatorenshoofden niet in toga’s maar in mantels gekleed bij te wonen, een gewoonte bij begrafenissen, terwijl hij zelf in rouwkleding aanwezig was. Tot twee keer toe werd zijn helm bovendien door de Poort van Libitina (de godin van begrafenissen) gedragen.’

214

Als gladiator toonde Commodus moed, en beschermde het rijk symbolisch tegen de barbaren. Om dat te kunnen doen presenteerde hij zich direct aan het volk dat in het amfitheater verzameld was. Opnieuw was het alleen de keizer die zijn onderdanen kon beschermen en opnieuw werden de heroïsche kwaliteiten van de keizer benadrukt. De gladiator Commodus-Hercules maakte duidelijk wie voor het rijk van belang was.

Commodus' dood

Op 31 december 192 zou deze boodschap extra benadrukt worden. Commodus was van plan de nieuwe consuls te executeren en verkleed als Hercules, begeleid door gladiatoren, het nieuwe jaar te openen. Het zou zijn superieure positie overduidelijk gemaakt hebben – maar voor het zover was, werd hij vermoord. De achtergronden van deze laatste samenzwering zijn zoals zoveel aspecten van Commodus' leven en zoals zoveel samenzweringen (die nu eenmaal per definitie heimelijk zijn) moeilijk te achterhalen. De daders lijken duidelijk, al zijn hun redenen dat niet. Commodus werd vermoord door degenen die het dichtst bij hem stonden: zijn maîtresse Marcia, zijn kamerheer Eclectus, en de prefect van de Praetorianen, Laetus. Misschien vonden ze dat Commodus te ver ging of misschien vreesden ze voor hun eigen leven. Misschien ook was Commodus' directe opvolger Pertinax bij de samenzwering betrokken. Hoe dan ook, het was Marcia die Commodus gif toediende. Toen dat niet afdoende bleek, werd de atleet Narcissus naar Commodus' kamers gestuurd om hem in bad te wurgen.

De keizer was dood en de senaat vervloekte zijn nagedachtenis. Maar nog geen drie jaar later werd deze *damnatio memoriae* door Septimius Severus teruggedraaid. Severus noemde zich zelfs *divi Commodi frater*, de broer van de goddelijke Commodus. Hij presenteerde zichzelf soms ook als Hercules, hoewel niet op dezelfde schaal als

Commodus. Net als zijn ‘goddelijke broer’ regeerde Septimius Severus zonder veel aandacht aan de senaat te schenken. Zijn laatste woorden, gericht aan zijn zonen Geta en Caracalla, zijn duidelijk: ‘wees eendrachtig, maak de soldaten rijk en veracht alle andere mensen.’ Een nieuwe fase voor het Romeinse keizerrijk was ingegaan.

Korte bibliografie

Antieke literatuur:

AURELIUS VICTOR, *Over de Caesars*, 17.

CASSIUS DIO, *Romeinse Geschiedenis*, 73.

HERODIANUS, *Geschiedenis van het Keizerrijk*, 1.

Historia Augusta, Commodus.

Moderne literatuur:

G. ALFÖLDY, *Cleanders Sturz und die antike Überlieferung*, in: G. ALFÖLDY, *Die Krise des römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung* (Stuttgart 1989) 81–126.

G. ALFÖLDY, *Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen*, in: ALFÖLDY (1989) 25–68.

A. R. BIRLEY, *Marcus Aurelius. A Biography* (London 19872).

K. COLEMAN, *Fatal charades: Roman executions staged as mythological enactments*, *Journal of Roman Studies* 80 (1990) 44–73.

F. GROSSO, *La lotta politica al tempo di Commodo* (Torino 1964).

O. HEKSTER, *Commodus. An Emperor at the Crossroads* (Amsterdam 2002).

M. KAISER-RAISS, *Die stadtrömische Münzprägung während der Alleinherrschaft des Commodus. Untersuchungen zur Selbstdarstellung eines römischen Kaisers* (Frankfurt am Main 1980).

B. LEVICK, *The Senatus Consultum from Larinum*, *Journal of Roman Studies* 73 (1983) 97–115.

C. DE RANIERI, *La gestione politica di età Commodiana e la parabola di Tigidio Perenne*, *Athenaeum* 86 (1998) 397–417.

C. DE RANIERI, *Retrospectiva politici e lotte dinastiche sullo sfondo della vicenda di Aurelio Cleandro*, *Rivista di Storia Antica* 27 (1997) 139–89.

T. E. J. WIEDEMANN, *Emperors and Gladiators* (London - New York 1992).

Noten

¹ E. GIBBON, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, E. BURY (ed.) (London 1896–1900) I, 92 (= ch. 4).

² Zie voor verdere discussie over de bevooroordeeldheid van de bronnen met name U. ESPINOZA RUIZ, *El reinado de Cómmodo: subjetividad y objetividad en la antigua*

historiografia, *Gerión* 2 (1984) 113–49; F. KOLB, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta* (Bonn 1972), en HEKSTER (2002) 4–8.

³ *Historia Augusta*, Commodus, 4. 3; Herodianus 1. 6. 6; Dio, 73. 4. 4. Maar vergelijk Ammianus Marcellinus, 29. 1. 17, volgens wie Commodus bij de aanslag zwaar gewond raakte.

⁴ De rol van Perennis en Cleander als ‘secondanten’, wier niet-constitutionele positie en directe afhankelijkheid van de keizer door Commodus zelf bedacht zou zijn, is ontwikkeld door DE RANIERI (1997) en DE RANIERI (1998), en wordt met enige kanttekeningen gevolgd in HEKSTER (2002), 60–77.

⁵ Zo noemt Michael Grant, *Gladiators* (Suffolk 1967) 118 de gladiatorenspelen ‘bloodthirsty holocausts in the arena’ en ‘orgies of cruelty’. ROLAND AUGUET, *Cruelty and Civilization. The Roman Games* (London 1994) 15 neemt eveneens afstand van deze ‘unseemly and maddest extravagances’. Vooral COLEMAN (1990) en WIEDEMANN (1992) proberen de spelen te bekijken op de manier waarop de Romeinen dat gedaan zullen hebben. Mijn reconstructie van het belang van gladiatoren is sterk op hun bevindingen, en op die van CLIFFORD GEERTZ, *Negara. The Theatre State in Nineteenth-Century Bali* (Princeton 1980) gebaseerd. Veel bronnen en inscripties zijn verzameld in LOUIS ROBERTS magistrale *Les gladiateurs dans l’Orient grec* (Paris 1940).

216

Over de auteurs van de artikelen

DR. O. HEKSTER is de auteur van een biografie over Commodus. Hij is werkzaam als Tutor en Fellow voor Oude Geschiedenis aan Merton College, Oxford.

DR. V.J.CHR. HUNINK is docent, onderzoeker en vertaler Latijn en Oudchristelijk Grieks en Latijn. Hij is verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

DR. W. KASSIES is oud-docent klassieke talen en tegenwoordig actief als vertaler van ondermeer Hesiodus en Polybius.

L. VAN NUETEN studeerde klassieke filologie aan de Leuvense universiteit. Hij was daarna werkzaam als docent klassieke talen en is thans met prepensioen. Vanaf 1994 werkte hij aan de integrale vertaling van Plinius’ brieven.